

Gerda Nogal

Uniwersytet Zielonogórski

gerda.nogal@op.pl

Ramy społeczno-kulturowe a semantyka adolescencji. *Lektor* i *Dziewczynka z jaszczurką* Bernharda Schlinka jako reminiscencje nazizmu i Holokaustu w drugim pokoleniu

Abstract: The analyzed texts by Bernhard Schlink present male characters on the threshold of adulthood. The construction of these adolescences is set in the German reality of the post-war society of the 1950s and 1960s. The representation of the conditions of life and growing-up process of the male protagonists emphasizes the leading temporal and social categories, such as the class hierarchy of society, conservative upbringing, stable relations and traditional family roles. Moreover, the leading character constellations, which make the protagonists recall the past of the previous generation, are also significant for their biography and identity. The most important question in the analysis concerns the nature and aim of the participation of the members of the succeeding generation in the events and atrocities of the Nazi era of World War II, and the way those events influence the socio-cultural context of their adolescence and identity.

Keywords: past and identity, male adolescence, post-war Germany, Nazi Germany, Holocaust

Streszczenie: Poddane analizie teksty Bernharda Schlinka ukazują męskie postaci wkraczające w dorosłość. Konstrukcja tych adolescencji umiejscowiona jest w niemieckich realiach społeczeństwa powojennego lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. W inscenizacji warunków życia i dorastania męskich protagonistów uwidatniono wiodące kategorie czasowo społeczne, takie jak klasowość społeczna, konserwatywny styl wychowania, stabilne stosunki oraz tradycyjny podział ról w rodzinie. Znamienne dla biografii i tożsamości protagonistów są ponadto główne konstelacje postaci, które skłaniają ich do reminiscencji przeszłości poprzedniego pokolenia.

W toku analitycznym najważniejsze są pytania, jaki charakter i cel ma partycypacja reprezentantów kolejnego pokolenia w wydarzeniach czasów nazizmu hitlerowskiego i niemieckich zbrodni z czasu drugiej wojny światowej i jak owe wydarzenia rzutują na kontekst socjalno-kulturowy ich dorastania oraz ich tożsamość.

Słowa kluczowe: przeszłość a tożsamość, męska adolescencja, Niemcy powojenne, nazizm hitlerowski, Holokaust, Bernhard Schlink

Warstwy naszego życia leżą tak gęsto jedna na drugiej, że w tym, co później stale nas spotyka, jest coś, co było wcześniej, i co nie jest zakończone i załatwione, ale współczesne i nadal żywotne.

Bernhard Schlink, *Lektor*¹

Ramy społeczno-kulturowe a semantyka adolescencji

Wychodząc od określenia adolescencji jako wchodzenia w dorosłość, należy przyjąć, że jej przemiany dotyczą głównie sfery psychicznej i prowadzą do wykształcenia autonomicznej tożsamości². Tym samym dorastanie przebiega w różnych sferach, między innymi rodzinnej, socjalnej, seksualnej czy normatywno-kulturowej³.

W obszarze literatury teksty adolescencyjne tematyzują odpowiednio procesy autonomizacji i kształtowania tożsamości⁴. Istotny wpływ na ich przebieg, a tym samym odbicie w tekstach literackich, mają ramy kulturowo-czasowe adolescencji. Rozumiane jako tło społeczno-kulturowe, instytucjonalne czy historyczne determinują one w sposób istotny kształt i dynamikę adolescencji. W tym kontekście Werner Helsper mówi o fazowych, reprezentatywnych konstrukcjach postaci młodzieży i adolescencyjności w odniesieniu do poszczególnych pokoleń⁵. Carsten Gansel wskazuje zaś na „zaistniałe społeczne warunki ramowe adolescencji”, akcentując przy tym system polityczny i stan modernizacji danego społeczeństwa i uznając je za istotne zarówno dla samego przebiegu, jak i dla określenia tej fazy⁶. Również niemiecka socjolog Vera King podnosi aspekt „konstruktywnego charakteru semantyk odnoszących się do młodości”, rozumiejąc przez to, iż zmieniające się konwencje, tra-

¹ B. Schlink, *Lektor*, tłum. K. Niedenthal, Warszawa 2009, s. 165–166.

² Por. P. Blos, *Adoleszenz*, Stuttgart 2001, s. 13–26.

³ W myśl tego do głównych przemian i doświadczeń okresu dorastania należą mentalne oddzielenie się od domu rodzinnego, nawiązywanie więzi z rówieśnikami, osiągnięcie dojrzałości seksualnej i podjęcie pierwszych relacji partnerskich, a także dostosowanie się do panujących norm i obyczajów. W odniesieniu do przyrostu samodzielności socjalnej, kulturowej czy politycznej wykształciło się obrazowe pojęcie „zadań rozwojowych” adolescencji. Terminu „rozwojowe zadania życiowe”, w tym w kontekście adolescencji, używa między innymi Robert Havighurst, dokonując na tej podstawie periodyzacji rozwoju człowieka. Por. R. Havighurst, *Developmental Tasks and Education*, New York 1972.

⁴ Por. H. Ewers, *Der Adoleszenzroman als jugendliterarisches Erzählmuster*, „Der Deutschunterricht” 1992, nr 6, s. 291.

⁵ W. Helsper, *Jugend im Diskurs von Moderne und Postmoderne* [w:] *Jugend zwischen Moderne und Postmoderne*, red. W. Helsper, Opladen 1991, s. 9–39, tu s. 12.

⁶ C. Gansel, *Der Adoleszenzroman. Zwischen Moderne und Postmoderne* [w:] *Taschenbuch der Kinder – und Jugendliteratur*, red. G. Lange, Baltmannsweiler 2000, s. 359–398, tu s. 362–363.

dycje i struktury socjalne determinują nie tylko sam fenomen adolescencji, ale i sposób jego rozumienia i opisywania⁷.

Opublikowana w 1995 roku powieść Bernharda Schlinka *Lektor (Der Vorleser)*⁸ ukazuje postać wkraczającego w dorosłość Michaela Berga. Protagonista w wieku 15 lat nawiązuje silną miłosną więź z Hanną Schmitz, 36-letnią konduktorką linii tramwajowych w Heidelbergu. Mimo ich burzliwego, trwającego wiele miesięcy romansu Hanna pewnego dnia bez uprzedzenia opuszcza miasto. Doświadczenie to wywiera daleko idący, destrukcyjny wpływ na dalszy rozwój psychoseksualny protagonisty. Niespodziewane, powtórne zetknięcie postaci nastąpi kilka lat później w scenerii sali sądowej. W trakcie procesu nazistowskich oprawców wojennych, w którym Michael Berg uczestniczyć będzie jako młody asesor, Hanna Schmitz zasiądzie na ławie oskarżonych. Jak wykaże proces, w latach 1944–1945 była ona strażniczką obozu jenieckiego w Krakowie, ponadto przyczyniła się do spalenia żywcem więźniarek podczas likwidacji obozu.

Taka koncepcja męskiej adolescencji oparta jest jednoznacznie na niemieckich realiach społeczeństwa powojennego lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. Ponadto protagonista doświadcza w sposób pośredni udziału w wydarzeniach nazizmu hitlerowskiego i niemieckich zbrodni z czasów drugiej wojny światowej. To kluczowe motywy, do których autor powróci w *Dziewczyńce z jaszczurką (Das Mädchen mit der Eidechse)*, opowiadaniu z wydanego w 2000 roku zbioru *Coraz dalej od miłości (Liebesfluchten)*. Tekst ogniskuje się na procesie wchodzenia w dorosłość w analogicznym kontekście, a więc w Niemczech lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Również ten obraz adolescencji zdeterminowany jest przez doświadczenie wcześniejszego pokolenia, którego reprezentantem jest ojciec protagonisty. Jego – odkryte przez syna *ex post* – zbrodnie z czasu Holokaustu mają tu fundamentalny wpływ na dzieciństwo i młodość, a tym samym późniejszą tożsamość męskiej postaci.

Na znaczeniu, jakie doświadczenie Holokaustu wywarło w procesie kształtowania niemieckiej tożsamości zbiorowej po zakończeniu drugiej wojny światowej, koncentruje się Jörn Rüsen, konstatując: „Holokaust to najbardziej radykalne doświadczenie kryzysu w historii najnowszej (przynajmniej z punktu widzenia tych, którzy są weń bezpośrednio bądź pośrednio uwikłani jako współcześni mu świadkowie lub historyczni spadkobiercy)”⁹. Rüsen

⁷ Por. V. King, *Die Entstehung des Neuen in der Adoleszenz. Individuation, Generativität und Geschlecht in modernisierten Gesellschaften*, Opladen 2002, s. 25 (tłum. fragm. G.N.).

⁸ Powstała w 1995 roku powieść niemieckiego pisarza Bernharda Schlinka została w Niemczech sprzedana w liczbie 500 tys. egzemplarzy i przetłumaczona na ponad 40 języków. W Polsce opublikowana nakładem wydawnictwa Muza w roku 2001. Odznaczony prestiżową nagrodą Hans Fallada Preis *Lektor* w 2008 roku doczekał się adaptacji filmowej (anglojęzyczny tytuł „The Reader”), która odbiła się głośnym echem również w Polsce.

⁹ J. Rüsen, *Pamięć o Holokaucie a tożsamość niemiecka [w:] Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 411–433, tu s. 411–412.

wskazuje na oddziaływanie nazizmu w płaszczyźnie wielopokoleniowej, jako że jego następstwa odcisnęły swe piętno na późniejszych warunkach życiowych narodu niemieckiego, a „pamięć tych, którzy uczestniczyli w Holokauście (sprawców, ofiar, świadków), stała się czynnikiem warunkującym świadomość historyczną”¹⁰. Badaniem związków między pamięcią a tożsamością w kontekście literaturoznawczym zajmuje się między innymi Birgit Neumann. Literatura odgrywa w nastawieniu kulturoznawczym rolę nie tylko przez inscenizację doświadczeń z przeszłości, ale i wkład w przyswajanie doświadczeń, bowiem „literackie inscenizacje mogą też oddziaływać na indywidualne i kolektywne wymiary kultury pamięci i jednocześnie aktywnie współkształtować obrazy przeszłości i obrazy siebie”¹¹. Tym samym Neumann podkreśla znaczenie pamięci dla procesu konstytuowania tożsamości.

Dzięki tym ustaleniom punkt wyjścia niniejszej analizy stanowi osadzenie głównych przemian osobowościowych dorastających protagonistów w realiach czasów powojennych. Znaczące jest ponadto retrospektywne i pośrednie zetknięcie postaci z wydarzeniami nazizmu hitlerowskiego i Holokaustu. Badanie utworów Schlinka opiera się na pytaniu, jaki wpływ na kształt subiektywnie opowiedzianego doświadczenia dorastania i kształtowania tożsamości ma jej „epokowa przynależność”. Poszczególne cechy kreacji opowiedzianych historii wyodrębnione zostaną na płaszczyźnie: (1) fabuły, gdzie szczególnie istotne będą aspekty prezentacji miejsc akcji i budowania postaci, oraz; (2) cech narratologicznych tekstu. W odniesieniu do tych ostatnich określone zostaną między innymi perspektywa oraz cechy instancji opowiadających, relacja między narracyjnymi zdarzeniami, w tym ich powiązania czasowe i związki przyczynowo-skutkowy, a także kategoria wiarygodności narratora.

Konstelacja postaci jako (współ)czynnik męskiego dorastania

Fabuła powieści *Lektor* rozwinięta jest w trzech odsłonach, które w retrospektywnym ujęciu ukazują istotne wydarzenia z życia męskiego protagonisty Michaela Berga. Otwarcie akcji¹² następuje w 1958 roku w Heidelbergu przez wspomnienie choroby, którą bohater przeżył w wieku 15 lat. W tym kontekście narrator odnotuje: „Kiedy miałem piętnaście lat, zachorowałem na żół-

¹⁰ Tamże, s. 415.

¹¹ B. Neumann, *Literatura, pamięć, tożsamość* [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa...*, dz. cyt., s. 249–284, tu s. 249.

¹² W cytowanym wstępie nazwane zdarzenia zaprezentowane zostają bez wprowadzającego odniesienia do wymienionych osób („mieszkaliśmy”), a przytoczone miejsca, Blumenstrasse i Bahnhofstrasse, są przyporządkowane do konkretnego miasta, przez co figurują w tekście jako znane i rozpoznawalne. Początek wprowadzający *in medias res* oznacza, że bezpośrednio wymienione elementy fikcji zostaną doprecyzowane i uzupełnione dopiero w dalszym przebiegu akcji.

taczkę. Choroba zaczęła się jesienią i skończyła na wiosnę¹³. Jak widać, w tekście prowadzona jest narracja pierwszoosobowa: w rozumieniu Franza Stanzla narrator, przynależąc do ukazanego świata fikcji, opowiada z perspektywy wewnętrznej głównego bohatera¹⁴.

Męski protagonista w *Dziewczynce z jaszczurką*, gdzie narrator jest trzecioosobowy, to tzw. *Reflektorfigur*. Tym samym również jego horyzont poznawczy jest ograniczony, a kompetencje i wiedza nakładają się na świadomość i punkt widzenia głównego bohatera. W odniesieniu do wymienionego w tytule obrazu żydowskiej dziewczynki, którego opis otwiera opowiadanie, skonstatuje on: „Chłopiec nie miał pojęcia, kto to jest Żydówka”¹⁵. Można zauważyć, że i tu opowieść „filtrowana” jest subiektywnie przez świat wewnętrzny głównej postaci.

W kompozycji *Lektora* wspomnienie choroby ma kluczowe znaczenie dla zawiązania głównej konstelacji postaci Michael Berg–Hanna Schmitz:

A gdy po raz pierwszy wyszedłem, ruszyłem z Blumenstrasse, gdzie mieszkaliśmy na drugim piętrze w masywnym domu z przełomu wieków, i udałem się na Bahnhofstrasse. To tam pewnego październikowego poniedziałku zwymiotowałem w drodze ze szkoły (...). Kobieta, która się mną zajęła, robiła to niemal brutalnie. Wzięła mnie za rękę i poprowadziła przez ciemne wejście na podwórze¹⁶.

W kontekście poznania Hanny Schmitz – gdyż to ona jest kobietą, która pomogła protagoniście – na podkreślenie zasługuje niezwykle precyzyjne ujęcie elementów przestrzennych miasta. W odniesieniu do domu w Heidelbergu, w którym mieszkała Hanna Schmitz, narrator zanotuje: „Tego domu przy Bahnhofstrasse już nie ma. Nie wiem, kiedy i dlaczego go zburzono (...). Nowy dom, wzniesiony w latach siedemdziesiątych albo osiemdziesiątych, ma pięć pięter, rozbudowane poddasze i gładką fasadę (...). Na parterze mieści się sklep z komputerami; przed nim były tu już drogeria, sklep spożywczy i wypożyczalnia wideo”¹⁷. Poprzez pozornie lakoniczne wskazanie na przejawy postępu technicznego z jego typowymi przejawami – jak kasety wideo czy komputer – tekst implikuje dystans między czasem zdarzeń i czasem narracji, który wynosi co najmniej 30 lat. Równie precyzyjny jest opis życia społeczno-towarzyskiego rodziców protagonisty w *Dziewczynce z jaszczurką*, przy którym narrator zauważa: „W ogóle wszystko było jak należy, nacechowane obowią-

¹³ B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s. 5.

¹⁴ W odniesieniu do typologii Gérarda Genetta z jej naczelnym pytaniem: „Kto widzi?”, a nie „Kto mówi?”, w tekście zastosowano fokalizację wewnętrzną, tak zwaną instancję fokalizującą ulokowaną w obszarze świadomości głównej postaci. W tym sensie narrator jest autodigetyczny.

¹⁵ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką* [w:] tegoż, *Coraz dalej od miłości*, tłum. M. Szafrńska-Brandt, Warszawa 2010, s. 6. Powieść w oryginale ukazała się w 2000 roku.

¹⁶ B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s. 5–6.

¹⁷ Tamże, s. 9.

zującym w latach pięćdziesiątych formalizmem i rezerwą¹⁸. Odpowiadające „realiom” i rozpoznawalne kulisy przestrzenne akcji pozwalają w obu historiach na konkretne umiejscowienie akcji w czasie. Ponadto tak zastosowana technika ukazania czasowo-przestrzennych „parametrów” historii¹⁹ generuje określony sens: obok wrażenia doniosłości opisywanych zdarzeń powstaje złudzenie ich realności i autentyczności.

Typową dla lat powojennych hierarchię i dystans pokoleniowy odzwierciedla charakterystyka domu rodzinnego nastoletniego protagonisty w *Dziewczynie z jaszczurką*: „Nie wolno mu było, jeszcze jako małemu dziecku, wchodzić do sypialni rodziców. Rodzice nie zamykali jej wprawdzie na klucz, ale zakaz był jednoznaczny, a ich autorytet niepodważalny²⁰. Ranga ojca jako głowy rodziny zostaje tu podkreślona przez zajmowanie przez niego „ważnego i eksponowanego stanowiska” sędziego oraz spotkania „z kręgiem najbardziej szacownych obywateli²¹. Porównywalne, czyli nacechowane dystansem pokoleniowym relacje oddaje przedstawienie kontekstu rodziny w powieści *Lektor*. Respekt okazywany ojcu, profesorowi filozofii, przez matkę i rodzeństwo przebija z opisu podjętego przez narratora z retrospektywy, tym samym ze znaczącym dystansem emocjonalnym pozwalającym na wartościowanie minionych zdarzeń:

Mój ojciec był człowiekiem zamkniętym w sobie, nie potrafił nam, dzieciom, komunikować swoich uczuć ani nie wiedział, co począć z tymi, które my mu okazywaliśmy (...).

Kiedy my, dzieci, chcieliśmy z nim porozmawiać, ojciec, podobnie jak swoim studentom [którzy przychodzili do niego do domu – G.N.], wyznaczał nam odpowiedni termin (...). My, kiedy ojciec wyznaczył nam termin, nie czekaliśmy na korytarzu. Ale o wyznaczonym czasie też pukaliśmy do drzwi jego gabinetu, czekając, aż zaprosi nas do środka²².

Ponieważ narrator w toku swej opowieści jedynie marginalnie podejmuje relacje panujące w jego środowisku rodzinnym, istotnym ich świadectwem staje się przytoczony tu obraz ojca za zamkniętymi drzwiami gabinetu, które w sposób symboliczny są reprezentacją panującej w domu hierarchii. Gabinet ojca metaforycznie ukazuje rangę ojca jako głowy i żywiciela rodziny, a pukanie do

¹⁸ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 9.

¹⁹ W opisie wydarzeń uwidacznia się to, że są one przedstawiane niezwykle dokładnie, ponadto z dbałością o unaocznienie i odwołaniem się do zmysłów słuchu i węchu. Taki typ prezentacji, zwany sceniczną, koreluje z autentycznym czasem akcji, co oznacza, że czas przywołanych zdarzeń pokrywa się w tym miejscu z czasem narracji. Prowadzi to do wyeksponowania cytowanego epizodu i nadania mu tym samym istotnego znaczenia dla przebiegu całej opowieści.

²⁰ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 8.

²¹ Tamże, s. 7.

²² B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s. 107–108.

jego drzwi w uproszczony i niezwykle obrazowy sposób odzwierciedla normy społeczne panujące w Niemczech lat pięćdziesiątych.

Nażłenie na taki obraz postaci Hanny Schmitz, „prostej” reprezentantki klasy robotniczej, o której protagonista powie: „Czuła się u mnie w domu jak intruz”²³, w sposób mimetyczny i kontrastowy odsłania typowe dla czasów powojennych różnice klasowe. W opisanym podczas wizyty w domu Bergów zachowaniu Hanny, w jej skrępowanej postawie ujawniają się ówczesne silne podziały społeczne, a środowisko domu rodzinnego Michaela jawi się jako hermetyczne.

Taki dystans między domem rodzinnym a światem zewnętrznym jest nie tylko czytelny, ale także szczególnie znaczący w opowiadaniu z 2000 roku. Dorastający protagonista staje się „świadomy ostrożności rodziców” połączonej z „pilnym strzeżeniem przez nich ich własnej, prywatnej przestrzeni”²⁴. Doświadczany przezeń „dystans między jego rodziną a innymi ludźmi” oraz fakt, że rodzice zawsze „wydawali się czegoś nie ujawniać, coś ukrywać”²⁵, w oczywisty sposób rzutują na jego kompetencje socjalne, dla których znamieny jest brak rówieśniczych konstelacji protagonisty, zaś doświadczenia miłosne, przy których nie potrafi się otworzyć, wydają mu się „nieprawdziwe”²⁶.

Co istotne, z punktu widzenia protagonisty w *Lektorze* jego pierwsza relacja partnerska stanowi naruszenie zasad normatywno-obyczajowych, w jakich wyrastał²⁷. Uwidacznia się to w monologach wewnętrznych, w których odnosi się on do swej seksualnej i uczuciowej relacji z Hanną Schmitz:

Wiedziałem, że matka, proboszcz, który przygotowywał mnie do konfirmacji i którego uwielbiałem, moja starsza siostra, której zwierzałem tajemnice mojego dzieciństwa, nie skarciliby mnie za to. Ale upominaliby tak czule i troskliwie, co mogłoby być jeszcze gorsze niż wszelka nagana²⁸.

Tak ukazana opozycja przestrzeni miłosno-seksualnej i rodzinno-wychowawczej męskiej postaci determinuje w tekście nie tylko dynamikę, ale i spektrum procesu jej autonomizacji. Oznacza to, że osoby z bliskiego otoczenia nie mają w procesie kształtowania tożsamości roli wspierającej, a możliwość komunikacji międzypokoleniowej jest ograniczona.

W *Dziewczynce z jaszczurką* wyznacznikiem analogicznej relacji jest obraz Żydówki, który od dziecka „nie tylko fascynował chłopca, ale budził w nim za-

²³ Tamże, s. 62.

²⁴ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 8.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże, s. 15.

²⁷ Ponieważ obie postaci przynależą do innych warstw społecznych, a różnica wieku między nimi wynosi 21 lat, relacji takiej *a priori* przypisany jest modus przekroczenia granic.

²⁸ B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s. 18.

męt i pomieszanie²⁹, będąc przedmiotem najpilniej strzeżonej, niezrozumiałej dla protagonisty tajemnicy rodziców. Symbolizuje on nieprzekraczalne granice w relacji rodzice–protagonista oraz chłód międzypokoleniowy: bohater nie ma dostępu ani do informacji z przeszłości ojca, który wszedł w posiadanie obrazu przed jego narodzinami, ani tych o trudnych małżeńskich relacjach rodziców czy problemach ojca. Tym samym dorasta w przekonaniu, że „nic o nim nie wie, o jego zabitych w czasie bombardowań rodzicach, jego szkołach i nauce, o tym, co robił przed wojną i w czasie wojny, a także i jego karierze po wojnie”, kiedy to ojciec – jak mu się zdaje – „z powodu picia stracił pracę³⁰. Przeciwwagą do tajemniczości i niedostępności ojca nie jest „szczupła, nerwowa, porywczą matka [chłopca]”. W kontekście tej konstelacji protagonista u progu dorosłości skonstatuje: „Dlaczego nie zachował z dzieciństwa pamięci macierzyńskiego ciepła, czułości? Gdyby zachował, mógłby (...) kochać tamto wspomnienie³¹. Tak zobrazowani rodzice zdają się budzić w protagoniście *a priori* respekt podszyty lękiem, którego kulminacją jest konkluzja: „wyjechał na studia tak daleko, jak tylko mógł³², sygnalizująca proces mentalnego oddzielania się od rodziców.

W powieści *Lektor* przewartościowanie więzi rodzinnych ukazane jest w bezpośredniej korelacji z relacją miłosną Michaela Berga i stanowi o jej randze. Symptomatyczna jest tu zwiększoną refleksyjność opowiadającego „ja”, widoczna, kiedy opis akcji ustępuje miejsca zapisowi jego subiektywnych odczuć i wrażeń:

Czasami chciałbym, żeby nie było tu mojego zrzędcącego brata i mojej bezczelnej młodszej siostry. Ale tego wieczoru nagle ich wszystkich szalenie polubiłem. Moja mała siostrzyczka. Przypuszczam, że nie było jej wcale łatwo jako najmłodszej z całego rodzeństwa (...). Mój starszy brat. Mieliśmy wspólny pokój, co dla niego było z pewnością trudniejsze niż dla mnie (...). Mój ojciec. Dlaczego my, jego dzieci, mamy być jego życiem? Podrośliśmy i jesteśmy już dostatecznie duzi, żeby niedługo opuścić dom.

Czułem się tak, jakbyśmy po raz ostatni siedzieli wokół okrągłego stołu pod pięcioramiennym mosiężnym lichtarzem (...), rozmawiali ostatni raz i ostatni raz byli sobie tacy bliscy. Czułem się jak podczas pożegnania³³.

W formie strumienia świadomości protagonisty cytowany fragment świadczy o jego psychicznym wkraczaniu w dorosłość. Narrator konstatuje u siebie „przyływ sił i wyższość³⁴, które – będąc konsekwencją relacji miłosnej

²⁹ Tenże, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 6.

³⁰ Tamże, s. 31, 16.

³¹ Tamże, s. 35.

³² Tamże, s. 17.

³³ B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s. 26–27.

³⁴ Tamże, s. 33.

z Hanną Schmitz – uzewnętrzniają się również w jego pewnej sobie postawie wobec grupy rówieśniczej³⁵.

Podobnie modyfikacja więzi rodzinnych w *Dziewczynce z jaszczurką* jest widoczna w świetle wzrastającej refleksyjności i empatii protagonisty wobec rodziców. W odniesieniu do ich życia, naznaczonego nazistowską przeszłością ojca i narzuconą przezeń tajemnicą, skonstatuje on: „Poczuł napływającą falę smutku. Ogarnęło go współczucie dla matki, ojca, siebie samego – siebie samego przede wszystkim”³⁶. Choć historia i postawa rodziców nie podlegają tu ocenie czy osądowi, zasygnalizowany zostaje wpływ pokoleniowy, jaki nie tylko wychowanie, ale i „pamięć pokoleniowa” czy też „rodzinna”³⁷ wywarły na męską postać jako przedstawiciela kolejnego pokolenia.

Równie daleko idące znaczenie rozwojowe w *Lektorze* przypisane zostaje konstelacji Michael–Hanna. Kluczowa w ocenie zdarzeń, które protagonista określi *ex post* jako „odniesione wtedy rany”³⁸, jest jego autorefleksyjna dywagacja: „Byłem pewny, że wyгнаłem Hannę, ponieważ ją zdradziłem i się jej wyparłem [ignorując ją w obecności rówieśników – G.N.]”³⁹. Poza wrażeniem tęsknoty i nostalgii sekwencja ta generuje aurę fatalizmu, która legitymować ma zakłócenie u bohatera sfery emocjonalnej i – co za tym idzie – trwałą niemożność nawiązania przezeń więzi socjalnych⁴⁰.

To właśnie sfera socjalna jest obszarem tożsamości, na który rzutować ma kontekst rodzinny protagonisty w *Dziewczynce z jaszczurką*. Odnosząc się do swego introwertyzmu i zamknięcia na relacje socjalne, narrator wskazuje *explicit* na wyniesioną z domu rodzinnego – wraz z samym obrazem – więź z „Dziewczynką z jaszczurką” oraz wynikającym zeń przymusem utrzymania w tajemnicy jego istnienia:

³⁵ Co istotne, obszary autonomizacji dorastającego Michaela Berga wykraczające poza cechy konstelacji z postacią Hanny Schmitz przedstawiono w sposób skompresowany. Dzieje się tak, ponieważ fabuła tekstu prowadzona jest jednowątkowo.

³⁶ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 35.

³⁷ Por. A. Assmann, *Vier Formen des Gedächtnisses*, „Erwägen, Wissen, Ethik. Streitform für Erwägungskultur” 2002, z. 13, s. 183–190 i A. Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Stuttgart, Weimar, Metzler 2005, s. 16–18.

³⁸ B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s. 166.

³⁹ Tamże, s. 103.

⁴⁰ Nieoczekiwane zniknięcie Hanny jest znaczące z punktu widzenia ich wpływu na świat emocjonalny protagonisty i doświadczeniem jednoznacznie traumatycznym. Kilkuletnie trwanie w samooskarżeniu diametralnie zmienia koncepcję rozwoju męskiej postaci, prowadząc u niej do zahamowania i odwrócenia już zapoczątkowanych procesów socjalizacyjno-społecznych. Jest to czytelne zwłaszcza w obrazie socjalizacji międzyrówieśniczej, w których następuje świadome wycofanie protagonisty z nawiązanych w wieku i kontekście szkolnym relacji. Świadomie przez niego kreowana postawa autsajdera jawi się poprzez komentarz narracyjny jako forma odreagowania bolesnego doświadczenia miłosnego.

Dziewczynka z jaszczurką (...) w centralnym miejscu, jak kiedyś w domu rodziców. I – tak jak w domu rodziców – obraz był skarbem, tajemnicą, oknem na to, co piękne, na swobodę, a zarazem instancją panującą, kontrolującą, której muszą być składane ofiary⁴¹.

Choć jeszcze nieokreślony jako pierwotna przyczyna, to jednak implikowany jest daleko idący wpływ nazizmu – rozumianego jako okupione tajemnicą doświadczenie wcześniejszego pokolenia – w kolejnym pokoleniu, którego reprezentantami są męskie postaci Schlinka. W obu kreacjach decydujące okazuje się to, że protagoniści doświadczają destrukcyjnej roli przeszłości, będąc w sposób przez siebie nieuświadomiany „obiektami” międzypokoleniowych mechanizmów przeniesienia, czyli jeszcze przed konfrontacją z prawdą o tych reprezentantach przeszłości, którzy ukształtowali ich tożsamość.

Pamięć o nazizmie i Holokauście a tożsamość

Uzasadnieniem konfrontacji z nazistowsko-wojenną przeszłością Hanny Schmitz jest w *Lektorze* motywacja kompozycyjna tekstu. Umieszczeniem przestrzennym ponownego, niespodziewanego zetknięcia postaci jest sceneria sądu, przed którym Hanna zasiada w ławie oskarżonych, co nadaje nowego kontekstu relacjonowanym wydarzeniom: Hanna oskarżona jest o zbrodnie wojenne, które miała popełnić jako strażniczka w nazistowskim obozie koncentracyjnym. Tym samym w spektrum tematycznym tekstu następuje odniesienie do aspektów zbrodni hitlerowskich i Holokaustu.

Jednocześnie instancją kreującą jest nadal narrator tak zwany konkretny, który w opowiadanej przez siebie historii przyjął status głównej postaci. Konsekwencją tego jest ograniczenie przede wszystkim jego wiedzy. Oznacza to, że narratora – również w odniesieniu do relacji z czasów Holokaustu, których nie doświadczył – obowiązuje zasada prawdopodobieństwa psychologicznego: ma on prawo mówić jedynie o tym, co widział i przeżył. Wykraczające poza jego percepcję elementy opowieści wymagają uzasadnienia. W konsekwencji w sekwencjach narracji dotyczących rozprawy sądowej i zdarzeń jej podlegających zastosowanie ma dodatkowe źródło informacji. Narrator powołuje się na zapisy księgi będącej dowodem w sprawie, deklarując jednocześnie, iż czytał ją w obcym dla siebie języku:

Niemiecka wersja książki, którą napisała ocalona córka [jednej z ofiar – G.N.], ukazała się dopiero po procesie. W czasie jego trwania istniała wprawdzie w formie maszynopisu, ale udostępniano go tylko uczestnikom rozprawy. Musiałem ją czytać po angielsku, co wtedy było dla mnie czymś niezwykle i mozolnym. Obcy język, jak

⁴¹ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 40.

zawsze, kiedy niedostatecznie się go opanuje i trzeba się z nim zmagać, w swoisty sposób miesza dystans z bliskością. I choć solidnie się nad nią napociłem, nie udało mi się przyswoić sobie tej książki. Pozostała mi obca, tak jak obcy był mi jej język⁴².

Widoczne jest, że w odniesieniu do opisu wydarzeń z czasów drugiej wojny podjęta zostaje kwestia wiarygodności narratora⁴³. Co za tym idzie, w relację opowiadającego „ja” wpisana zostaje możliwość zakwestionowania prawdziwości opisywanych zdarzeń. Innymi słowy: cytowaną konstatację narrator przypłaca własną wiarygodnością, w czym upatrywać należy celowej strategii sprawozdawczej.

U podstaw poznania przeszłości rodziców w opowiadaniu leży przyczynowa, a więc intencjonalna organizacja fikcyjnych zdarzeń, a dostęp do prawdy inicjowany jest przez protagonistę już po śmierci ojca. Jego dociekania, „w jaki sposób [ojciec] wszedł w posiadanie obrazu” żydowskiego malarza, ogniskują się na konfrontacyjnym pytaniu postawionym matce: „Co ojciec robił w czasie wojny?”⁴⁴. Informacje o ojcu jako surowym sędzim wojennym, który miał w Strasburgu skazać na śmierć oficera pomagającego Żydom, zaś w posiadanie obrazu wszedł z pozycji władzy, pozyskiwane są przez syna z „drugiej ręki”⁴⁵. Ich źródłem jest relacja matki uzupełniona – czy też uwiarygodniona – przez artykuły prasowe, które w temacie „swojej sprawy” archiwizował ojciec. Podobnie jak książce napisanej przez więźniarkę w *Lektorze*, tak i tym wycinkom z gazet opatrzonym odręcznymi, polemicznymi zapiskami ojca powinno się przypisać rangę „miejsz pamięci” (*Lieux de mémoire*) w rozumieniu Pierre’a Nory⁴⁶.

Uzasadnienia dla tak prowadzonej narracji można upatrywać w co najmniej dwóch obszarach. Po pierwsze, posługując się semantyką Matiasa Martinezy, można w tym odniesieniu mówić o „skonwencjonalizowanych sygnałach autentyczności”, czyli formach „estetycznej inscenizacji” i „artystycznej konwencji”⁴⁷, które będąc typowymi środkami wyrazu w inscenizacjach Holokaustu, w intencji swej prowadzą do stylizacji opowiedzianych historii na kronikę historyczną⁴⁸ i warunkują wrażenie autentyczności opowiedzianych

⁴² Tenże, *Lektor*, dz. cyt., s. 92.

⁴³ Termin „narrator niewiarygodny” pochodzi od Wayne’a C. Booth’a (1961) i został zmodyfikowany między innymi przez Ansgar Nünning (1998). Por. M. Fludernik, *Einführung in die Erzähltheorie*, Darmstadt 2006, s. 127, 179.

⁴⁴ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 32.

⁴⁵ A. Erll, dz. cyt., s. 97.

⁴⁶ P. Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt a. M. 1998, s. 11. Por. też A. Erll, dz. cyt., s. 24.

⁴⁷ M. Matias, *Authentizität und Medialität in künstlerischen Darstellungen des Holocaust* [w:] *Der Holocaust und die Künste. Medialität und Authentizität von Holocaust-Darstellungen in Literatur, Film, Video, Malerei, Denkmälern, Comic und Musik*, red. tenże, Bielefeld 2004, s. 7–20, tu s. 15.

⁴⁸ Szczególnie w *Lektorze* odniesienie do autentycznych miejsc i wydarzeń, później również tych z czasów drugiej wojny światowej – protagonista podejmuje wyprawę do pozostałego po

zdarzeń. Po drugie, taki zabieg kreacyjny nadaje osobistym i subiektywnym doświadczeniom cech „ponadindywidualnych”, wpisując je w retorykę pamięci historycznej i kolektywnej.

Przez przeniesienie wątków fabuły na przeszłość postaci pobocznych obie historie wykraczają poza osobistą retrospekcję postaci głównych. Taka koncepcja jest jednak w omawianych tekstach zdeterminowana przez opis zachowania i postawy tych pierwszych widzianych *in actu* czy też *post factum*. W przypadku Hanny Schmitz jej „zachowanie podczas procesu”, wynikające z „braku znajomości aktu oskarżenia i maszynopisu książki, a także chyba z całkowitego braku zmysłu taktycznego”⁴⁹, oraz przyznanie się do winy z obawy przed ujawnieniem swego analfabetyzmu są tożsame z ukazaniem jej samej oraz zasądzonego jej wyjątkowo surowego wyroku przez pryzmat roli ofiary. Znajduje to kulminację w ocenie opowiadającego „ja”: „W końcu się poddała”⁵⁰. W odniesieniu do postaci ojca w *Dziewczyńce z jaszczurką* dominujące w czasie opowiadania jest przedstawienie ojca w kontekście Niemiec powojennych, kiedy to stopniowo ulega on zawodowej i psychicznej degradacji. Zarówno utrata stanowiska sędziego, będąca następstwem jego skazującego na śmierć wyroku z czasu wojny, jak i ciągle stany upojenia alkoholowego, przy których narażony jest na „odtrącenie i wzgardę, okazywane mu często w takich sytuacjach przez żonę i syna”⁵¹, jawią się *implicite* jako rodzaj kary za przewinienia z czasów Holokaustu, o których matka protagonisty – dokonując swoistej korekty interpretacyjnej roli swego męża w przeszłości – powie: „W czasie wojny przeżył aż za wiele złych i dobrych sytuacji jak na jedno życie”⁵². Ona sama jednoznacznie określona zostaje jako podmiot niemający wpływu na doświadczenie przeszłości, przy czym wniosek ten konstytuowany jest przez pryzmat wspomnień protagonisty:

Widział kiedyś zdjęcie zrobione przez ojca w czasie podróży poślubnej: matka idzie naprzeciw wśród żywopłotu jakiegoś parku, w jasnej sukience, lekkim krokiem, z wyrazem łagodności, zdziwienia i szczęścia na twarzy. On jednak nie przypominał sobie, żeby ją kiedyś widział tak szczęśliwą albo łagodną, czy to w stosunku do niego, czy do ojca. Z powodu wojny? Wydarzeń w Strasburgu?⁵³

Bezspreczne wydaje się, że tak prowadzona narracja pozbawiona jest cech osądzenia i rozliczenia pokolenia wojennego. Choć punktem wyjścia dla eks-

obozie hitlerowskim miejsca pamięci w Polsce – sprawia, że także osobista historia adolescencji i miłości z czasów młodości męskiego bohatera wydaje się reprezentacją historycznie udokumentowanych faktów.

⁴⁹ B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s.105.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ B. Schlink, *Dziewczynka z jaszczurką*, dz. cyt., s. 17.

⁵² Tamże, s. 37.

⁵³ Tamże, s. 34.

ploracji przeszłości jest pamięć epizodyczna⁵⁴, to narrator nie podąża w kierunku wskazania na indywidualne reprezentacje przeżycia winy, lecz raczej jej odkupienia przez cierpienie na poziomie całego narodu.

Dokonując swoistego splotu swego jednostkowego doświadczenia z traumatyczną kartą w nazistowskiej historii narodu niemieckiego, narrator w *Lektorze* zanotuje jedynie:

Jakże pocieszeniem mógłby być fakt, że moje cierpienie z powodu miłości do Hanny w pewnym sensie było losem mojego całego pokolenia, było niemieckim losem, którego uniknąć i z którym się uporać nie potrafiłem może jeszcze bardziej niż inni⁵⁵.

Akcentując opisane wydarzenia jako doświadczenie, które było udziałem całego pokolenia, narrator oddala się od pamięci epizodycznej opartej na konkretnych i pojedynczych kontekstach i uświadamia fakt pokoleniowej – nie jednostkowej – ciągłości i spójności biograficznej.

Podsumowanie

Analiza tekstów Bernharda Schlinka opierała się na pytaniu, jaki wpływ na jednostkowe biografie mają ramy czasowe i społeczne oraz – dobudowana *post factum* – historyczna konotacja kreowanych wydarzeń. Tym samym tok badawczy ogniskował się zarówno na bezpośrednich doświadczeniach postaci w czasie adolescencji, jak i składniku ich doświadczenia i tożsamości wynikającym z dostępu do pamięci pokolenia wojny i Holocaustu.

W istotnych dla przebiegu adolescencji protagonistów ramach czasowo-kulturowych wyeksponowane zostały kategorie społeczne, takie jak klasowość, konserwatywny i autorytarny styl wychowania oraz patriarchalny układ ról w rodzinie. Już na tej płaszczyźnie uprawnione jest mówienie o następstwach okresu nazistowskiego doświadczanych przez protagonistów, ponieważ w sferze mentalnej są oni uwikłani w „milczącą ciągłość przekonań i postaw”⁵⁶, która jawi się jako spuścizna niemieckiej tożsamości czasu nazizmu i Holocaustu.

Ów wpływ rozpoznawalny i zrozumiały jest w tekstach o wymiarze diachronicznym: czynnikiem warunkującym tożsamość jest tu bowiem również rola i pamięć tych, którzy uczestniczyli w Holocaustcie, będąc nie tyle jego

⁵⁴ Por. na temat pojęcia „pamięć epizodyczna” E. Tulving, *Episodic vs. Semantic Memory* [w:] *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*, red. R.A. Wilson, F.C. Keil, Cambridge 1999, s. 278.

⁵⁵ B. Schlink, *Der Vorleser*, Zürich 1997, s. 163 (tłum. fragm. G.N.).

⁵⁶ J. Rüsen, *Pamięć*, dz. cyt., s. 414.

„podmiotami”, co sprawcami. I choć pozyskane w tym kontekście informacje są świadectwem „traumatycznych przeniesień”⁵⁷ między pokoleniami, to w istocie swej nie przyczyniają się do osądzenia jednostkowych postaw współwiny tej największej z katastrof XX wieku. Zbrodnie czasu nazistowskiego zostają sprowadzone do rangi kontekstu, który – choć w sposób oczywisty rzutuje na kolejne pokolenia i ich tożsamość – to jednak pozbawiony jest aktorów, gdy narrator *Lektora*, podsumowując swą historię, odnotuje:

Warstwy naszego życia leżą tak gęsto jedna na drugiej, że w tym, co później stale nas spotyka, jest coś, co było wcześniej, i co nie jest zakończone i załatwione, ale współczesne i nadal żywotne⁵⁸.

Jak wynika z cytowanej frazy, paradygmatem dominującym w kreacji zdarzeń z niemieckiej przeszłości nazistowskiej jest u Schlinka nie indywidualne czy też epizodyczne przeżywanie i przewinienie, lecz zastosowanie wspomnień jako mentalnych reprezentacji tożsamości narodu i umiejscowienie ich na przestrzeni czasu i pokoleń.

Zasadne wydaje się pytanie, czy taka eksploracja przeszłości – z wyłączeniem z niej cech sprawczości czy też intencjonalności i winy jej uczestników – nie (do)prowadzi do swoistego wypaczenia świadomości historycznej, a więc do rozmycia znaczenia centralnych dla jej zrozumienia pojęć: „sprawca” i „ofiara”.

Bibliografia podmiotowa

- Schlink B., *Der Vorleser*, Zürich 1997. Pierwsze wydanie 1995.
 Schlink B., *Dziewczynka z jaszczurką* [w:] tegoż, *Coraz dalej od miłości*, tłum. M. Szafrńska-Brandt, Warszawa 2010, s. 5–40. Powieść w oryginale ukazała się w 2000 roku.
 Schlink B., *Lektor*, tłum. K. Niedenthal, Warszawa 2009.

Bibliografia przedmiotowa

- Assmann A., *Vier Formen des Gedächtnisses*, „Erwägen, Wissen, Ethik. Streitform für Erwägungskultur” 2002, z. 13, s. 183–190.
 Blos P., *Adoleszenz*, Stuttgart 2001.
 Ewers H.H., *Der Adoleszenzroman als jugendliterarisches Erzählmuster*, „Der Deutschunterricht” 1992, nr 6, s. 291–297.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ B. Schlink, *Lektor*, dz. cyt., s. 165–166.

- Erl A., *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Stuttgart, Weimar, Metzler 2005.
- Fludernik M., *Einführung in die Erzähltheorie*, Darmstadt 2006.
- Gansel C., *Der Adoleszenzroman. Zwischen Moderne und Postmoderne* [w:] *Taschenbuch der Kinder- und Jugendliteratur*, red. G. Lange, Baltmannsweiler 2000, s. 359–398.
- Havighurst R., *Developmental Tasks and Education*, New York 1972.
- Helsper W., *Jugend im Diskurs von Moderne und Postmoderne* [w:] *Jugend zwischen Moderne und Postmoderne*, red. tenze, Opladen 1991, s. 9–39.
- Jannidis F., *Figur und Person. Beitrag zu einer historischen Narratologie*, Berlin, New York 2004.
- King V., *Die Entstehung des Neuen in der Adoleszenz. Individuation, Generativität und Geschlecht in modernisierten Gesellschaften*, Opladen 2002.
- Matias M., *Authentizität und Medialität in künstlerischen Darstellungen des Holocaust* [w:] *Der Holocaust und die Künste. Medialität und Authentizität von Holocaust-Darstellungen in Literatur, Film, Video, Malerei, Denkmälern, Comic und Musik*, red. tenze, Bielefeld 2004, s. 7–20.
- Neumann B., *Literatura, pamięć, tożsamość*, tłum. A. Pełka [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 249–284.
- Nora P., *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt a. M. 1998.
- Rüsen J., *Pamięć o Holokauście a tożsamość niemiecka* [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 411–433.
- Tulving E., *Episodic vs. Semantic Memory* [w:] *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*, red. R.A. Wilson, F.C. Keil, Cambridge 1999.